

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКОГО МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В 1990-ті РОКИ

Україна і Словацька Республіка сформували впродовж 1990-х років міцну основу цілісної системи добросусідських відносин і стратегічного партнерства. Вона охоплює весь комплекс українсько-словацького співробітництва і базується на співпаданні головних національно-державних інтересів наших країн та погодженій реалізації їх через механізми координації діяльності двох суверенних держав на міжнародній арені.

Можна констатувати, що саме впродовж 1990-х років сформувалася і ефективно функціонуюча система міждержавного українсько-словацького співробітництва, а також структура, рівні і стійкі взаємозв'язки між її основними суб'єктами. Тому представляє науковий і практичний інтерес аналіз процесу становлення системи взаємодії державних структур України і СР, які, що слід реально визнати, і визначають кроки з розвитку основних напрямів, видів і форм українсько-словацького співробітництва. Такими державними інституціями є парламенти і уряди двох країн, глави держав і урядів, міністерства і відомства та інші органи державної влади. Причому, якщо діяльність і контакти президентів України і СР, парламентів, глав урядів та кабінетів міністрів двох країн у цілому визначають в основному політичне поле, міжнародно-правову і законодавчу основу двостороннього співробітництва, то міжвідомчі зв'язки спрямовані на практичну реалізацію досягнутих на вищому рівні двосторонніх домовленостей і договірних положень.

Конкретну роботу щодо розвитку українсько-словацького міждержавного співробітництва здійснено в 1990-ті роки Міністерством закордонних справ України – із підготовки і формування договірної бази та організаційно-правового механізму українсько-словацьких стосунків, у взаємодії із зовнішньополітичним відомством СР; Міністерством економіки

і з питань європейської інтеграції (ї його попередників у 1990-ті роки - Міністерства зовнішньоекономічних відносин, Міністерства торгівлі і зовнішньоекономічних відносин) у сфері економічного та інвестиційного співробітництва України і СР, Міністерством культури (та попередника - Міністерства культури і мистецтв) України щодо розширення культурно-мистецьких та інших українсько-словацьких зв'язків у культурно-духовній сфері, культурно-національного розвитку етнічних меншин і збереження їх національної самобутності. Особливої уваги заслуговує ефективна діяльність з середини 1990-тих років спеціально створених змішаних українсько-словацьких структур - Міжурядової українсько-словацької комісії з питань торгово-економічного і науково-технічного співробітництва та Міжурядової українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури. Складовою частиною або підвінем міждержавного українсько-словацького співробітництва є взаємодія і транскордонна співпраця регіонів двох країн, зокрема, в рамках Карпатського сврорегіону.

Словаччина ще в рамках ЧСФР з 1990 р. вибоювала у федеральної влади право на певну самостійність у діях на міжнародній арені. Було створено окреме Міністерство зовнішніх стосунків Словаччини. Глава цього відомства - міністр Павел Демеш у листопаді 1991 р. відвідав Україну [1]. Наприкінці 1992 р., коли питання чесько-словацького розлучення було остаточно вирішено, з місією підготовки безпроблемного визнання українською державою СР і ЧР після майбутнього проголошення їх незалежності до Кисва прибув Голова Федеральних Зборів Чехословаччини, майбутній перший президент Словаччини Міхал Ковач (1993-1998 рр.) [2]. Зустрічним жестом доброї волі стало визнання Україною суверенної Словаччини з першого ж дня її існування - 1 січня 1993 р. Знаменно і те, що Україна визнала незалежність СР першою з-поміж держав світу.

29-30 червня 1993 р. М.Ковач, уже як президент СР, здійснив офіційний візит в Україну, під час якого був підписаний базовий договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною і Словаччиною[3]. Надалі, правда, тривало - до 2001 р. в українсько-словацьких

стосунках не було офіційних взаємовізитів на рівні глав держав. Та М.Ковач і Л.Кучма зустрілися на самміті президентів центральноєвропейських держав у січні 1998 р. в словацькому місті Левоча. Український президент у червні 1999 р. був у Братиславі серед почесних гостей на інавгурації обраного вперше в загальнонародному голосуванні президента СР Рудольфа Шустера. У вересні цього ж року президенти України і СР зустрілися на самміті Балто-Чорноморської співдружності в м. Ялті. У листопаді 1999 р. р.Шустер взяв участь у інавгурації Л.Кучми, обраного вдруге на президентський пост [4]. Крім того, обидва президенти продовжували зустрічатися на щорічних саммітах глав держав центральноєвропейських країн та інших міжнародних заходах[5]. Але затяжна пауза в офіційних візитах на найвищому рівні певним чином гальмувала принципове розв'язання накопичених проблем у стосунках між Україною і СР, не дозволяла детально погодити концептуальні питання стратегії розвитку співробітництва між нашими країнами. Тому особливе значення мав візит президента України Л.Д.Кучми до Словаччини 12-14 червня 2001 р. Фактично це був перший офіційний візит українського президента в СР та друга офіційна зустріч глав двох держав, починаючи з 1993 р. Результати переговорів на найвищому рівні і досягнуті домовленості під час червневого 2001 р. візиту президента України до СР обидві сторони розцінили як якісний прорив в українсько-словацьких стосунках [6].

Вузлові питання двосторонніх відносин більш інтенсивно розглядалися на офіційних переговорах глав урядів України і Словаччини та представників міністерств і відомств двох держав. У середині червня 1995 р. прем'єр-міністр СР Владімір Мечіар відвідав з офіційним візитом м. Київ. 22-23 січня 1996 р. відбулися переговори урядових делегацій України і Словаччини у Високих Татрах. Головним предметом обговорення стали питання нарощення обсягів взаємної торгівлі. Занадто оптимістично пропонувалося збільшити взаємний товарообіг з 300 млн. дол. США у 1995 р. до 1 млрд. дол. США у 1996 р. Словацька сторона настоювала на підготовці двосторонньої угоди щодо створення зони вільної торгівлі у економічних стосунках СР з Україною. СР також висловила готовність

підтримати кроки України з підготовки вступу до Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (СЕФТА) [7]. У березні 1997 р. відбулася зустріч урядових делегацій, очолюваних прем'єр-міністрами України і СР в м. Ужгород. Але і надалі українська сторона безпідставно настоювала на зростанні товарообігу між Україною та СР до 1 млрд. дол. США [8].

Міжурядові та міжвідомчі зв'язки почали налагоджуватися з першого року офіційного встановлення двосторонніх дипломатичних відносин. Під час візиту словацького президента М.Ковача до Києва була укладена Угода між Урядом України та Урядом СР про умови розміщення і обслуговування дипломатичних представництв України в СР і дипломатичних представництв СР в Україні. У жовтні 1993 р. були підписані Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ СР (14 жовтня 1993 р., м. Братислава) і Угода між Міністерством оборони України та Міністерством оборони СР (28 жовтня 1993 р., м. Київ).

Здійснений нами аналіз договірно-правової бази українсько-словацького міждержавного співробітництва у Відділі архіву зовнішньої політики України, архіву ООН та інших міжнародних організацій Історико-архівного управління МЗС України (ВАЗП МЗС України) засвідчує, що більша частина міжвідомчих і міжурядових документів про співробітництво укладалася своєрідним "пакетом" під час взаємних офіційних візитів і переговорів урядових делегацій на чолі з главами урядів [9]. Так, 15 червня 1995 р. в ході перебування прем'єра СР В.Мечіара в Києві були, з-поміж іншого, підписані Угода між Міністерством зовнішньоекономічних зв'язків України та Міністерством економіки СР про співробітництво та Угода між Міністерством економіки України та Міністерством транспорту, зв'язку і телекомунікацій СР про співробітництво у галузі поштового і електронного зв'язку. А під час українсько-словацьких міжурядових переговорів на Штрбському Плєсі (СР), наприклад, 23 січня 1996 р. був укладений Договір між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством

культури СР про співробітництво в галузі культури, додатком до якого був План співробітництва на 1996-1998 рр.

Найбільшим у ВАЗП МЗС України є пакет міжурядових документів, підписаних під час візиту української делегації на чолі з прем'єром В.А.Ющенком до Братислави 5-6 грудня 2000 р. Це – угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом СР про транскордонне співробітництво, про співробітництво і взаємну допомогу в разі виникнення надзвичайних ситуацій, про соціальне забезпечення, про співробітництво в галузі інформації. Звертає на себе увагу те, що даний пакет угод наприкінці 2000 р. укладався на дещо вищому, ніж під час попередніх візитів, зустрічей і переговорів прем'єрів, – міжурядовому рівні. Так, ще під час зустрічі глав урядів України і СР і переговорів очолюваних ними делегацій в м. Ужгород у березні 1997 р. були підписані, крім двох міжурядових документів – Меморандуму про заходи по лібералізації умов власної торгівлі між Україною та СР і Угоди між урядом України і урядом СР про взаємне працевлаштування громадян, в основному міжвідомчі документи про співробітництво. Зокрема, угоди між Міністерством транспорту України та Міністерством транспорту, пошт і телекомунікацій СР про визначення пункту з'єднання міжнародної автомагістралі на українсько-словацькому державному кордоні та між Міністерством машинобудування і військово-промислового комплексу і конверсії та Міністерством економіки СР про промислове, торговельно-економічне, науково-технічне співробітництво.

Загалом, період 1994-1997 рр. варто вважати часом найбільш інтенсивної міжурядової взаємодії щодо формування договірної бази і поживлення всіх видів українсько-словацького співробітництва, насамперед в економічній сфері. Але в подальшому реалізація двосторонніх домовленостей на рівні глав урядів та міністерств і відомств України і СР із розширення двостороннього співробітництва суттєво ускладнилася через гальмуючу дію низки об'єктивних і суб'єктивних чинників.

В українсько-словацьких міждержавних відносинах, особливо 1996-1997 рр. були взагалі приклади не зовсім серйозного підходу до розвитку двостороннього

співробітництва. Словацькі дослідники наводять такий факт: в період підготовки зустрічі урядових делегацій на чолі з прем'єрами міністрами П.Лазаренком та В.Мечіаром в березні 1997 р. в Ужгороді, словацька сторона, по-перше, ніяк чітко не могли визначитися із місцем проведення переговорів – український уряд пропонував зустрітися в Ялті, але уряд СР під тиском Москви, яка займалася в цей час "кримським питанням", відмовився. Кабінет Міністрів СР тому запропонував провести зустріч і переговори урядових делегацій в прикордонному Ужгороді. По-друге, навіть прес-служба прем'єра СР В.Мечіара до останнього моменту не здатна була пояснити, які ж конкретні питання і документи будуть розглядатися на зустрічі урядових делегацій України і СР в м.Ужгород [10].

Можливо, і через такий підхід ужгородська зустріч і переговори урядових делегацій України і СР в березні 1997 р. стали останніми в практиці українсько-словацького міждержавного співробітництва 1990-х років. Після попередніх міжурядових переговорів 1995 р. в Києві та 1996 р. на Штрбському Плесі, обидві сторони погодилися на доцільність регулярного, по можливості, щорічного проведення зустрічей української і словацької урядових делегацій. Присутність на цих переговорах глав урядів та керівників основних міністерств і відомств обох держав дозволяла оперативно вирішувати проблеми в конкретних областях співпраці. Фактично, Україна ні з одною із держав Центрально-Східної Європи впродовж 1990-х років не мала такого потенційно ефективного механізму двостороннього міжурядового співробітництва у формі регулярних щорічних зустрічей урядових делегацій, як із Словаччиною. На жаль, в 1998-2002 рр. такі спеціальні міжурядові українсько-словацькі зустрічі і переговори уже не проводилися. Сторони знову повернулися до стандартних, але менш продуктивних методів візитної дипломатії на міжурядовому рівні.

Окремого зауваження у цьому контексті заслуговує рівень співробітництва зовнішньополітичних відомств України і Словаччини. Міністерства закордонних справ двох держав покликані були здійснювати практичну організацію і координацію двостороннього політичного співробітництва. Як

завідчує проведений нами аналіз, впродовж 1990-х років до кінця ефективно з цією роллю вони не справилися. Хіба варто вважати достатнім здійснення за десять років співробітництва тільки по одному візиту міністрів закордонних справ – А.Зленка в 1994 р. до Словаччини та Е.Кукана у 1999 р. до України [11]? Недостатній рівень координації дій зовнішньополітичних відомств та нерегулярність проведення між ними консультацій і переговорів неодноразово в другій половині 1990-х років приводили до виникнення моментів непотрібної напруги в зовнішньополітичних стосунках між Україною та СР, особливо, в боротьбі за керівництво засіданнями Генеральної Асамблеї та статусу постійного члена Ради Безпеки ООН. Недостатніми, на наш погляд, були зусилля української сторони протягом 1999 р. – початку 2000 р. в запобіганні ведення Словаччиною візового режиму для в'їзду українських громадян на її територію. Деяко інертним у цій сфері виявилось насамперед Посольство України в СР, як і МЗС України і цілому.

Дипломатичні і консульські представництва двох держав грали в 1990-ті роки в основному позитивну роль в організації та практичному здійсненні двосторонньої співпраці за всіма головними напрямками співробітництва. Особисто послы України в СР періоду становлення міждержавних стосунків – П.Сардачук, Д.Павличко, та Словаччини в Україні – р.Гаренчар, Й.Мігаш зробили чимало для формування міцної основи двосторонніх відносин. Та фактом є, що впродовж 1996-1998 р. Словаччина не находила потрібним заповнити вакансію посла СР в Україні після того, як Й.Мігаша в 1996 р. було обрано головою ПДЛ і він відмовився від повноважень посла та повернувся до Братислави. СР по цьому у Києві понад два роки представляла тимчасовий повірений О.Мігалкова. Сучасні послы двох держав, які працюють з кінця 1990-х років: України в Братиславі – Ю.Річач та Словаччини в Києві – В.Гривна діють в дещо інших, ніж їх попередники, умовах і концентруються насамперед на посиленні українсько-словацького співробітництва на євроінтеграційному напрямі.

Черговим системним недоліком у розвитку українсько-словацької зовнішньополітичної взаємодії періоду 1990-х років була недосконалість двосторонніх міжпарламентських зв'язків.

Контакти між законодавчими органами двох держав реально встановилися лише в другій половині 1990-х років. У березні 1996 р. делегація Національної Ради СР відвідала з трьохденним візитом Україну. Делегацію очолював голова парламентського комітету з питань зовнішньої політики Душан Слободнік [12]. Останній був одним із основних ідеологів націоналізаційної політики Словаччини періоду 1994-1998 рр. Україна розглядалася загалом словацькою стороною у цей час лише як "перехідний пункт" в орієнтованій на Росію східній зовнішній політиці СР. Тому візит делегації НР СР не привів до створення системи регулярних двосторонніх міжпарламентських контактів.

І лише в наступному виборчому періоді: в СР - 1998-2002 рр. словацько-українські міжпарламентські зв'язки набрали більш активного характеру. Це було пов'язано значним чином із тим, що головою НР СР після парламентських виборів 1998 р. у Словаччині було обрано Йозефа Мігаша - лідера Партії демократичної лівіці (ПДЛ), який до 1996 р. обіймав пост посла в Україні і до того ж раніше отримав українську вищу освіту [13]. Особисто Й.Мігаш і очолив словацьку парламентську делегацію, котра 4-6 травня 1999 р. відвідала Київ і Закарпаття. У Верховній Раді України словацькі парламентарі знайомилися з роботою вищого законодавчого органу і вели переговори про розширення двостороннього міжпарламентського співробітництва. В інтерв'ю друкованому органу українського парламенту - газеті "Голос України", опублікованому 7 травня 1999 р., Й.Мігаш позитивно оцінив стан українсько-словацьких відносин і перспективи двосторонніх міжпарламентських зв'язків [14]. У Закарпатті 6 травня 1999 р. словацька парламентська делегація знайомила із становищем словацької національної меншини, яка мешкає на території області, та проблемами міжрегіонального співробітництва України і СР. 28 серпня 1999 р. делегація Верховної Ради України взяла участь у святкуванні 55-ї річниці Словацького національного повстання.

Інтенсивність двосторонніх українсько-словацьких міжпарламентських зв'язків, однак, впродовж навіть другої половини 1990-х років бажала бути кращою. Необхідність

створення цілісної системи взаємодії між вищими законодавчими органами України і СР не могли замінити періодичні, але спорадичні зустрічі і спільна робота парламентських делегацій двох країн у різноманітних міжпарламентських асамблеях і асоціаціях, таких, наприклад, як Парламентська Ассамблея Ради Європи, або об'єднання парламентарів Центральноєвропейської Ініціативи тощо.

Єдиного позитиву в формуванні системи міжпарламентського співробітництва Україна і СР досягли лише в 2000-2002 рр., коли була створена і почала діяти українсько-словацька група міжпарламентського співробітництва, очолювана депутатами НР СР - Станіславом Бартошом (ПДЛ) і Верховної Ради України - Нестором Шуфрічем (СДПУ(о)). Однак, за весь період діяльності їй вдалося організувати лише одну поїздку українських парламентарів до Словаччини. І функціонування цієї групи фактично припинилося після чергових парламентських виборів в Україні і СР в 2002 р.

Майже так само безсистемно як українсько-словацькі міжпарламентські зв'язки розвивалося в 1990-ті роки і співробітництво між провідними партійно-політичними силами України і Словаччини. Перші офіційні міжпартійні контакти встановилися лише в 1998-1999 рр. Так, в травні 1998 р. делегація української Народно-демократичної партії та Всеукраїнського об'єднання "Нова Україна" була запрошена на передвиборчий з'їзд правлячого в СР Руху за демократичну Словаччину (РЗДС), який відбувся у м. Кошице. Прем'єр-міністр СР Владімір Мечіар - голова РЗДС та заступник голови словацького парламенту Августін-Маріан Гуска під час зустрічі з членами української делегації - керівником виборчого штабу НДП р.Шайгородським, заступником голови "Нової України" С.Ревою та іншими обговорювали питання розвитку дружніх українсько-словацьких відносин і міжпартійного співробітництва. Передбачалося, зокрема, інтенсивно розвивати зв'язки між НДП і РЗДС, не лише в розрізі співпраці центральних партійних органів, але і шляхом розширення взаємодії на рівні їх регіональних партійних організацій. Насамперед, територіально суміжних: Кошицької і Пряшівської крайових організацій РЗДС зі словацького боку та Закарпатської

обласної організації НДП – з українського [15]. Ідейні відмінності між правоцентристською НДП і національно-популістським РЗДС, поразка Руху на парламентських виборах 1998 р. в Словаччині та перехід його в опозицію не дозволили надалі розвинути цей проект українсько-словацького міжпартійного співробітництва.

Більш послідовно у сфері розвитку міжпартійних зв'язків діяли наприкінці 1990-х років лівоцентристські сили України і Словаччини. 13 травня 1998 р. на українсько-словацькому кордоні відбулася зустріч делегації керівництва словацької ПДЛ, очолюваної Й.Мігашом, із представниками СДПУ(о). Було погоджено, що тісні робочі зв'язки між двома партіями лівоцентристського спрямування встановляться як на регіональному, так і загальнопартійному рівнях [16]. У ході травневого 1999 р. візиту Й.Мігаша на чолі парламентської делегації до Києва ним були також проведені переговори з головою СДПУ(о) В.Медведчуком. Лідери двох партій підписали протокол намірів про співробітництво ПДЛ і СДПУ(о) [17]. У складі української парламентської делегації в серпні 1999 р. голова СДПУ(о) В.Медведчук, члени Політбюро партії відвідали Братиславу, де мали зустрічі з президентом СР р.Шустером, прем'єр-міністром М.Дзуріндою, головою парламенту Й.Мігашем та керівництвом ПДЛ. Але в подальшому, контакти між українськими соціал-демократами (об'єднаними) та словацькими посткомуністами, ймовірно, також з виборчих причин перервалися. ПДЛ за результатами виборів до НР СР у вересні 2002 р. не змогла пробитися до парламенту і втягнулася в смугу зміни керівництва, внутрішньопартійної кризи та організаційного розколу. Загалом лівоцентристський рух у Словаччині на сучасному етапі знаходиться в стані тимчасового занепаду і дезінтеграції. Тому українські лівоцентристські партійно-політичні сили поки що не мають солідного партнера із словацького боку для подальшого розвитку міжпартійного співробітництва.

Таким чином, впродовж 1990-х років в рамках українсько-словацького співробітництва розгортався політичний діалог як головних структур і органів центральної державної влади, так і деяких партійно-політичних сил України і СР. Подальше

розширення двосторонніх політичних контактів може позитивно вплинути на ітнесифікацію міждержавного партнерського співробітництва.

Загалом, проведений аналіз засвідчує, що становлення і розвиток міждержавних відносин незалежної України та СР пройшов два основні етапи: перший - з початку 1990-х років до 2000 р. (включно), який умовно можна йменувати "екстенсивним", так як акцент у цей час робився переважно на прямий або "лінійний" розвиток співпраці – розширення масштабів співробітництва і нарощення його кількісних показників; другий – розпочався в 2001-2002 рр. і може бути названий "інтенсивним", так як головним завданням зараз постає ефективне використання переважно уже усталених структур і каналів співпраці та якісна зміна системи двостороннього співробітництва, адаптація його до нових геополітичних умов, з врахуванням наслідків розширення загальноєвропейських і євроатлантичних структур на Схід. На першому етапі доцільно визначити три основні періоди становлення і розвитку українсько-словацьких міждержавних відносин: 1) перехідний (або підготовчий) період - 1989-1992 рр., коли ще рухаючись до державної незалежності України (1991 р.) і Словаччини (1993 р.), вони налагоджували контакти і встановлювали попередні, зазвичай неінституційовані зв'язки; 2) період становлення і стабілізації міждержавних партнерських відносин - 1993-1998 рр., як період цілеспрямованого формування системи двосторонньої взаємодії, основу якої заклав Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Словацькою Республікою від 29 червня 1993 р.; 3) період якісних змін - 1999-2000 рр., коли з певних причин, у тому числі через введення Словаччиною візового режиму для в'їзду громадян України на словацьку територію в середині 2000 р. та адекватної відповіді України, ускладнилися взаємини між нашими державами, але, водночас, внаслідок підготовки СР до вступу в ЄС і НАТО та проголошення європейського курсу одним із головних напрямків зовнішньої політики України, розгорнувся і

обопільний пошук оптимальних варіантів співробітництва в нових умовах внаслідок вичерпання в основному екстенсивних чинників його розвитку. На початку третього тисячоліття українсько-словацькі стосунки вступили до нового етапу розвитку, основним завданням якого буде максимальне використання накопиченого в 1990-ті роки досвіду співпраці та повне задіяння інсуючого потенціалу двостороннього співробітництва для успішної реалізації євроінтеграційних планів України та СР.

17. Демеш П. Жити поруч, діяти спільно // *Голос України*. – 1991. – 19 листопада. – С.8.
18. Вовканич П., Сюсько І.М. Становлення міждержавних взаємин Чехії, Словаччини та України // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Випуск 7. -К.:Інститут історії України НАН України, 1998.-С.225-229.
19. Ільченко В. "Україна наш найперспективніший партнер" (Підсумки візиту в Україну Глави Словацької Республіки М.Ковача) // *Урядовий кур'єр*. – 1993. – 3 липня. – С.2.
20. Slovensko 2000. Súhrn správa o stave spoločnosti./Ed.G.Mesežnikov.- Bratislava: IVO,2000.- S.338.
21. Slovensko 2001. Súhrn správa o stave spoločnosti./Ed.G.Mesežnikov.- Bratislava: IVO,2001.- S.330.
22. Slovensko 2002. Súhrn správa o stave spoločnosti./Ed.G.Mesežnikov.- Bratislava: IVO,2002.- S.330.
23. Slovensko 1996. Súhrn správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1997./Ed.M. Butora.-Bratislava: IVO,1997. - S.80-81.
24. Ільченко В. Україна та Словаччина наблизились на мільярдний оборот // *Урядовий кур'єр*. – 1997. – 15 березня. – С.3.
25. Сергієнко Т. Документальні джерела з історії українсько-словацьких відносин 90-х років ХХ ст. // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Історія. – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2002. – С.186-191.
26. Duleba A. Ukrajina a Slovensko. Geopolitické charakteristiky vývinu a medzinárodné postavenie Ukrajiny. Implikácie pre Slovensko. – Br.: Veda, 2000. – S.260.
27. Україна і Європа (1990-2000 рр.). Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-

Східної Європи. Анотована історична хроніка // Мельникова І.М.,Свєсенко І.В.,Знаменська М.В.,Мартинюк А.Ю.,Нікіфорук Д.І.-К.:Інститут історії України НАН України,2001.-С.257,260.

28. Марциновський А. Брати-словаки – гості Верховної Ради // *Голос України*. – 1996. – 2 березня. – С.8.
29. Мігаш Й. Я словацький дипломат з української освітою // *Голос України*. – 1995. – 27 червня. – С.5.
30. Мігаш Й. Я вперше у житті став депутатом і відразу мене обрали головою парламенту (Бєсїда) // *Голос України*. – 1999. – 7 травня. – С.3.
31. Новини Закарпаття. -1998.-23 травня. –С.2
32. Новини Закарпаття. - 1998. – 16 травня. – С.2
33. 17.Україна і Європа (1990-2000 рр.). Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка. – С.26.